

aanpak hebben de auteurs daarmee de kans gemist om een diepgaande analyse te maken van 'de mensen van de bank'.

Joost Dankers, Universiteit Utrecht

Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2018). 237 p. ISBN 9789087047221.

DOI: 10.18352/tseg.1159

De hedendaagse ondertitel is de boektitel van vroeger. Pas die vertelt waar een boek over gaat. Als een bundel handelt over de kerken en de oorlog in Indonesië tussen 1945 en 1950, kan men vier elementen onderscheiden. Het tijdvak, de vijf naoorlogse jaren die de oorlog in andere vorm elders voortzetten (1), is gegeven. Over dat historische element bij uitstek hoeven we niet nader uit te weiden. Wel over de geografische aanduiding (2): eigenlijk betreft die niet Indonesië, maar wat zo ging heten. Of beter, wat de ene partij direct al zo noemde en de andere aanvankelijk nog Nederlands-Indië. De verzwegen premisse is immers dat de verzamelde artikelen zich afspelen binnen de ongelijke relatie tussen twee landen. En dat de kerken (3) in de ondertitel primair Nederlands zijn, zij het, naar blijkt, net niet uitsluitend. Kortom, deze bundel gaat over verhoudingen, maar dan binnen die ene buitengewone relatie die oorlog (4) heet.

Negen van de twaalf artikelen vormen de weerslag van een congres dat het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) met drie partners in 2016 aan de Vrije Universiteit Amsterdam belegde, waar nadien nog drie bijdragen aan werden toegevoegd. Het is altijd een beetje de vraag hoe stelselmatig dergelijke individuele benaderingen gezamenlijk het vastgestelde thema bestrijken. Dat valt in dit geval behoorlijk mee. Na een algemene inleidende beschouwing betreffen er drie de katholieke kerk, zeven protestantse kerken en eentje de overlevende joodse gemeenschap.

Ook in een koloniale of bevrijdingsoorlog wordt de politiek, naar het overbekende woord van Clausewitz, met andere middelen voortgezet. En tussen kerkelijke overtuiging en politieke houding bestond er duidelijk verband. Zo laat Tjalling Bouma zien hoe Theo van Emstede (1908-1975), ambtenaar en lid van de Indische Katholieke Volkspartij (IKVP), als volksvertegenwoordiger in Oost-Indonesië (1946-1950) uitging van een zelfstandig federaal Indonesië, ook één Indonesische katholieke partij wenste, maar binnen dat kader opkwam voor zijn Nederlandse katholieke identiteit. Over – merendeels hervormde – protestanten die de ver-

zuiling afwezen, maar zich vanuit de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap in de PvdA des te nadrukkelijker uitten, schrijft Herman Noordegraaf. Terwijl het bestuur der werkgemeenschap het beleid van de regering, waar de eigen partij prominent aan deelnam, steunde, wees het orgaan *Tijd en Taak* de politionele acties gemeenlijk fel af.

De kerkelijke verhoudingen tussen moederland en kolonie waren minder ongelijk dan de staatkundige. De *indonesianisasi* van de katholieke kerk liep vooruit op de overheid. Binnen de grootste missiecongregatie, die der jezuïeten, liepen conflicten over de rechtvaardiging van de oorlog en over geweldsexcessen hoog op, beschrijft Jan Bank, maar doordat de gewone zielzorg vrijwel geheel gescheiden bleef van de geestelijke verzorging in het leger, konden de jezuïeten een prominente plaats behouden binnen het Indonesische onderwijs. Dat protestantse zendelingen dikwijls veel meer begrip hadden voor het Indonesische onafhankelijkheidsstreven dan het merendeel van hun geloofsgenoten in Nederland, is bekend. In 'De rollen omgedraaid' vestigt Hans van der Wal de aandacht op de invloed die Indonesische christenen als volksraadlid T.S.G. Moeilia en minister J. Leimena daarbij uitoefenden. Voor protestanten in Nederland kwamen deze stemmen echter te laat. Hoe ds. H.A.C. Hilderling (1898-1986), zending namens de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (in 1946 opgegaan in de Nederlandse Hervormde Kerk) en voorstander van een onafhankelijke zending die zichzelf overbodig maakte, in 1949 voor zijn geweten koos toen hij berichtte over Nederlandse oorlogsmisdaden in Peniwen en hem daarbij zelfs mogelijke strafvervolgung dreigde, doet Marleen van den Berg uit de doeken.

Dat waren de bestaande kerkelijke verhoudingen, maar dit boek toont voor een groot deel hoe kerken in de buitengewone oorlogsomstandigheden functioneerden: door geestelijke verzorging te bieden aan de troepen, waar de hoofdtitel over spreekt. De geboekstaafde herinneringen van een zestal aalmoezeniers worden door Vefié Poels ontleed. Scott Kannekens behandelt in feite de gehele protestantse geestelijke verzorging met alle uiteenlopende ervaringen van dien. Over kleine gemeenschappen als de zich net ontwikkelende vrijgemaakt-gereformeerden – die niet met de geïntegreerde geestelijke verzorging meededen – en de joden – die wel een legerrabbin hadden, doch niet in Indië – schrijven George Harinck en Bart Wallet. Het algemene beeld is vrij helder. Aalmoezeniers en legerpredikanten sympathiseerden sterk met de moeilijke taak van 'hun jongens'. Moreel ging boven moraal. En persoonlijke moraal – een algehele vrees voor zedenverwildering – boven de oorlogsmoraal. Voor oorlogsmisdaden was weinig oog.

Een blik van onderen, het perspectief van uitgezonden en geestelijk 'verzorgde' soldaten, bieden Christiaan Harinck en Bart Luttikhuis: gereformeerde militairen bleven de gepraktiseerde oecumene zien als door de nood opgelegd, en zeker niet als ideaal. En wat natuurlijk ook nog kon: zo tegen oorlog zijn dat je dienst

weigerde. Hoewel geweldloosheid een oude doopsgezinde traditie is, maakte ook daar slechts een minderheid die keuze. Wat het Doopsgezinde Vredesbureau voor weigeraars ondernam, schetst Alle G. Hoekema.

De op zich verhelderende inleiding door Gert Oostindie had misschien beter als afsluiting kunnen dienen. Als centrale vraag formuleert hij: 'In hoeverre speelden het christelijk geloof, en in het bijzonder christelijke leidsmannen, een rol bij reflectie op en het voorkomen van oorlogsmisdaden?' Tegelijk echter onderkent hij dat de veronderstelling 'dat juist overtuigde christenen zouden (moeten) hebben geworsteld met gewetensbezwaren over oorlogsmisdaden en de rechtvaardiging van wat wij vandaag kwalificeren als een koloniale oorlog', anachronistisch of zelfs naïef kan overkomen. Het antwoord dat de bijdragen bieden, is duidelijk. Soms kwamen dergelijke zaken aan de orde. De overheersende ervaringen betroffen andere zaken.

Dat ligt ook voor de hand. De onzekerheid, de verschrikkingen van de oorlog, het losgerukt zijn uit vaste verbanden, dat maakte iedereen mee. Maar misdaden en excessen bleven binnen dat algemene patroon eerder geïsoleerde zaken, waar niet openlijk over gesproken werd. Onze aandacht ervoor kan rechtdoen aan de slachtoffers, maar ook een zelfvoldane indruk achteraf maken. Deze bundel gaat over mensen die moesten zien hoe ze het in buitengewone omstandigheden rooiden. Het algemene beeld is zo helder dat een systematische studie daar weinig aan zal veranderen.

Jan Dirk Snel

Gabri van Tussenbroek, *Ijzeren ambitie. Het Paleis voor Volksvlijt en de opkomst van de Nederlandse Industrie* (Amsterdam: Prometheus, 2020). 240 p. ISBN 9789044641219.

DOI: 10.18352/tseg.1156

Halverwege de negentiende eeuw liep Nederland nogal uit de pas met omringende landen, waar het de industriële ontwikkeling betrof. Dat werd in 1851 weer eens schrijnend aangetoond door de prestaties van in ons land gefabriceerde producten tijdens de eerste wereldtentoonstelling, de Londense Great Exhibition of the Work of Industry of all Nations. Nederland eindigde hier, op deze internationale erelijst van geïndustrialiseerde naties, *ex aequo* met het Vaticaan. Deze baanbrekende reuzetentoonstelling vond plaats in het Crystal Palace: een toentertijd hypermodern gebouw, bestaande uit massa-geproduceerde componenten van in het bijzonder gietijzer en glas. Geïnspireerd door deze wereldtentoonstelling, nam